

LÄHTEET

- ITKONEN, TERHO 1985: *Kieliopas*. Kirjayhtymä, Helsinki.
- LAURILA, JENNI 1997: *Äidinkielen vihko 1 ja 2*. Töölön yhteiskoulu. Helsinki. Tekijän hallussa.
- LEPÄSMAA, ANNA-LIISA 1996a: *Transitiivi- ja intransitiiviverbien merkityseron opettamisesta*. – Marjut Vehkanen

(toim.), *Suomi toisena vieraana kielinä — ajatuksia kielestä, kulttuurista, metodeista* s. 63–72. Vantaan täydennyskoulutuslaitos, Edita.

- 1996b: *Verbien ja paikansijojen dynaamisuudesta*. – Marjut Vehkanen (toim.), *Suomi toisena vieraana kielinä — ajatuksia kielestä, kulttuurista, metodeista* s. 53–62. Vantaan täydennyskoulutuslaitos, Edita.

SANANMUODOSTUSOPPIA — SITÄ PITÄÄ SAADA LISÄÄ!

Peruskoulun ensimmäinen opetussuunnitelma on vuodelta 1970. Sen äidinkielen osuudessa mainitaan yhtenä tavoitteena »rikastuttaa ja täsmentää äidinkielen sanojen ja sanontojen tuntemusta». Sanonta mahdollistaa myös sananmuodostuksen käsittelemisen, mutta ei edellytä sitä. Nimittujen sananmuodostus mainitaan äidinkielenopetuksessa käsiteltävänä kielen rakenteen ja käytön näkökulmana vasta nykyisiä koulukohtaisia opetussuunnitelmia ohjaamaan laaditussa opetushallituksen julkaisussa *Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet* (1994).

Tapa käsitellä muoto-opista vain tunnus- ja taivutusmorfologian pääasiat juontaa juurensa vuonna 1888 ilmestyneeseen ensimmäiseen kielioppikomitean mietintöön *Mietintö kieliopillisten koulu-oppikirjojen yhtämukaisiksi järjestämisestä ynnä suomenkielisille kouluille ajottujen kielioppien luonnoksia, tehnyt sitä varten asetettu komitea*. Siinä kehoitetaan jättämään muoto-opin opetuksessa »sanain syntyoppi» vähemmälle, koska »kouluasteella ei

mitenkään ehditä tunkeutua syvemmälle tämän opin erityisseikkoihin, eikä siitä, jos ehdittäisiinkin, olisi sanottavaa käytännöllistä hyötyä». Kannanotto on ymmärrettävissä aikansa tuotteena, vaikka nykyään monet opettajat todistavatkin, että on vaikea keksiä esimerkkiä suomen kielen osaluusta, jonka käsitteleminen olisi elämänläheisempää ja hyödyllisempää ja siksi helpommin motivoitavissa kuin sananmuodostus. Vuonna 1994 ilmestyneessä kielioppi-työryhmän mietinnössä *Kieli ja sen kieliopit. Opetuksen suuntaviivoja* käsitelläänkin 6. pääluvussa *Suomen kieli suhteessa muihin kieliin* omassa alaluvussaan sananmuodostusta, erityisesti johtamista.

MONESTA NÄKÖKULMASTA MONIN MENETELMIN

Sananmuodostusoppi on palkitseva opettamisen ja opiskelun kohde, jossa oikeastaan on vain yksi hankaluus: näkökulmien paljous ja aineiston rajattomuus. Sitä ei kannata edes yrittää haarukkaan yhdellä kerral-

la, vaan sitä on maltettava lähestyä yhä uudestaan ja yhä uusista näkökulmista, eri tavalla ala- kuin yläasteella ja eri menetelmin ja esimerkein yläasteella kuin lukiossa. Sananmuodostusta käsiteltäessä tulevat vastaan kielen kaikki rakennetasot äännerakenteesta tekstirakenteeseen. Sananmuodostusta pohditaan myös käyttötilanteen ja siihen sopivan tyylin kannalta, ja kirjallisuutta opiskeltaessa sananmuodostus nousee esiin tuon tuostakin.

Täydellisyyteen ei sananmuodostuksen käsittelemisessä edes kannata pyrkiä. Joka asteella on silti syytä luoda joko yleisluonteinen tai perusteellisempi katsaus keinoihin, joilla suomeen on saatu ja saadaan uusia sanoja. Ala-asteella eritellään ehkä vain keskeisimmät eli yhdistäminen, johtaminen, lainaaminen ja merkityksen muuttuminen. Myöhemmin listaa täydennetään seuraavilla: vartalonsisäinen äännevaihtelu, kirjainsanat, typistesanat, lohkeamat, kahdennukset ja kontaminaatiot. Jokin luokka voi myös innostua ihmettelemään, eikö sanoja koskaan tehdä vain kielen äänne- ja muotorakenteen muotteihin, ikään kuin tyhjästä.

Kielen historiaan avautuu houkuttelevia ovia, kun tarkastellaan sanojen lainautumista ja sanojen merkityksen muuttumista. Myös sanaluokkia käsiteltäessä on tilaisuus katsoa sananmuodostusta kielihistoriallisesti: huomataan, että adverbien joukosta löytyy sanoja, jotka ovat syntyneet niin, että nomini tai verbi on määrämuotoon jähmettyneenä saanut entisen rinnalle uuden merkityksen (*oikein, väärin, tietty, syöpä* jne.).

Esimerkkejä eri keinojen käyttöä havainnollistamaan kannattaa ottaa sekä vaikiintuneesta sanastosta että tilapäisistä uudismuodosteista. Näin opitaan ajattelemaan sanastoa monikerroksisena, osaksi pysyvänä, osaksi alituisen muuttuvana. Luokan seinässä tai oppilaiden mapeissa voi olla

palsta jokaiselle sananmuodostuskeinolle. Niihin lisätään käytöstä tavattuja uusia sanoja. Yhdyssana *ydinperhe* voi saada seurakseen *monikkoperheen*, *varustautua*-johdos verbin *evästäytyä*, tuttu *otsikointi* uudismuodosteen *humalointi* 'humalassa toikka-roiminen'; typistesanan *ismi* alle voi ilmes-tyä sanasta *transvestiitti* typistetty *tiitti*. *Sii-paleen* (*siivu + viipale*) kanssa samaan palstataan kirjoitetaan *vidiootti* (*video + idiootti*); *pupu* tai *pipi* saa seurakseen *naminamin*. Ilmaus *jet lag* kirjoitetaan lainasanojen palstalle, mutta leikillinen suomennosehdotus *jälkiväsy* panee pohtimaan, sopsisiko se muuallekin kuin yhdyssanoihin.

ON HAUSKA TIETÄÄ...

Oppilaita kiinnostaa pohtia, kuinka paljon suomessa tai muissa kielissä on sanoja, kuinka paljon suomen sanoista on lainasanoja, mistä sana tiedetään lainaksi, kumpia on enemmän: yhdyssanoja vai johdoksia, miten lapset oppivat sanoja jne. Opettajan asiantuntijuus pääsee oikeuksiinsa, sillä moniin kiinnostavimmista kysymyksistä ei ole helppoa löytää vastausta omin päin.

Erytyypisiin sanakirjoihin tutustuttaminen maksaa monin verroin vaivan: *Nyky-suomen sanakirjan* ja *Suomen kielen perus-sanakirjan* lisäksi kiinnostavat erityis-sanakirjat taajuus- ja käänteissanakirjasta murteiden sanakirjaan, slangisanakirjoista *Suureen kirosanakirjaan* tai suomen kielen seksisanakirjaan *Se siitä*, joita voidaan tutkia paitsi sanojen merkityksen myös sananmuodostusperiaatteiden kannalta.

Sanasto on kielen elävin ja muuttuvin osa. Opiskelun yksi tavoite onkin siitä tiedostuminen, että sanasto muuttuu jatkuvasti ja että sanasto muuttuu siksi, että maailma muuttuu. Hameiden alta löytyvät nykyään *back upit*, *push upit* ja *stay upit* eli ihan muita vaatekappaleita kuin kansatieteilijä Maija-Liisa Heikinmäen väitöskirjan mu-

kaan entisajan naisilta. Suomen kielen sanakirjoista noita *up*-loppuisia ilmauksia ei löydy, vaikka jo *Nykysuomen sanakirja* tunteekin *pin-up-tytön*. Tavoitteena on oppia suhtautumaan oikein sanakirjoihin ja ymmärtämään niiden asema kielen kuvaamisessa. On tarkoituksenmukaista, että *klupunurkka* ja *patio* löytyvät eri sanakirjoista.

Vaikka sananmuodostuksen yhteys ilmaisutarpeeseen on selvä, tämä suhde on ehtymättömän kiinnostava tarkkailun kohde. Oppilaista voi esimerkiksi olla yllättävää, kuinka monia ja monensisältöisiä ravinnon nauttimista merkitseviä verbejä on vakiintunut suomen kieleen ja kuinka paljon tämän aihepiirin tilapäissanastoa käytetään. Opettajan antamia esimerkkiverbejä (*siemaista, ryystää, pihvitellä, illastaa, kahvitella, haarukoida, murkinoida, sapsukoida, näytkiä, imeskellä, ruokailla, päivällistää, lusikoida, hotkaista, mussuttaa, herkutella* jne.) voidaan ryhmitellä vakiintuneisuuden mukaan, rakennetyypin mukaan tai sen mukaan, mihin seuraavista kysymyksistä ne vastaavat: Mitä? Millä? Milloin? Miten? Voidaan myös etsiä käänteissanakirjasta samalla johtimella tuotettuja sanoja ja ryhmitellä niitä merkityksen mukaan tai kokeilla, kuinka monta samajohtimista sanaa pystytään sijoittamaan yhteen virkkeyseen tyyliin: *Hupakko karjakko poimi louhikon läheltä heinikosta tervakkoja ja unikkoja ja vahti sinne ennakkoon päästettyjä emakkoja.*

Tilastoista kiinnostuneille voi kertoa, että suomen sanan todennäköisin alkuääne on *k*, sitä seuraava äänne *a* ja sitten *n*. Sanan loppuääne on todennäköisesti *i*. Lisäksi sana on todennäköisimmin ruotsista lainattu. Näin siis suomen kielen tilastollisesti odotuksenmukaisin sana olisi *kani* (< ruotsi *kanin*) (Häkkinen 1994: 112). Jos äänneiden yleisyystilastoja käsitellään, voidaan myös innostua etsimään esimerkkejä epätodennäköisistä ilmauksista, sentapaisista

kuin seuraava uutisotsikko: *Nötön tönöt mappi ööhön.*

TUKEA KIELEN RAKENTEEN OPISKELUUN

Sananmuodostuksen tuntemus tukee kielen rakenteen ymmärtämistä ja helpottaa kielten vertailua. Kun esimerkiksi tarkastellaan lainasanojen kotiutumista suomen kieleen, vaikkapa sitä, miten *nerd*-sanasta on tullut *nörtti* ja *burn outista pörnis*, opitaan perusasioita suomen fonologiasta ja fonotaksista.

Se, joka tiedostaa johdokset, voi opetella sanojen rakennetyyppejä irtosanojen sijasta: *dumhet – tyhmyys, fullhet – täysinäisyys, täyteys, tacksamhet – kiitollisuus* jne. Opitaan myös, että indoeurooppalaisten kielten sanojen rakenne poikkeaa runsasjohtimisen suomen sanojen rakenteesta ja että kaikille suomen johdostyypeille ei kannata etsiä sanavastineita. Esimerkiksi englannissa ei ole lainkaan verbikantaisia verbijohdoksia. Ilkka Malmberg havainnollistaa *The European magazine* -lehdessä (24.–30.10.1996) hausvasti suomen verbijohdosten runsassisältöisyyttä seuraavin englanninnosehdotuksin: *hyppälee* 'someone jumps many small jumps', *hyppäilee* 'someone jumps a few big ones', *hypähtää* 'someone jumps once as if in surprise', *hypähdyttää* 'someone makes someone else jump one small jump' jne.

Johtimet antavat myös viitteitä siitä, minkä sanaluokan sanasta on kysymys: *yksi, yksilö, yksilöllinen, yksilöidä*. Syntaktiset erot samankin sanaluokan sisällä huomaa helpommin, jos tiedostaa johdosverkon: tr. *painaa, heittää* – intr. *painua, heittyä*, intr. refl. *painautua, heittäytyä*. Rakennesubjektin semanttisten roolien tarkasteluun johdutaan, kun huomataan jokin seuraavantapainen otsikko *Mies kulkee, kulkeutuu, kuljettaa ja häntä kuljetetaan.*

SANAT KÄYTÖSSÄ

Sananmuodostuksen tarkastelu on merkitysoopin opiskelua innostavimmillaan. Luokan kuin luokan saa pohtimaan, miksi koirankasvattaja puhuu kilpakoirien *nesteytyksestä juottamisen* sijasta. Otsikosta *Salaiset ja ei-julkiset asiat lisääntyvät Espoossa lähivuosina* syntyy keskustelu aiheesta, mikä on *salaisen* ja *ei-julkisen* ero. Voidaan myös laatia vastine viranomaisille, jotka ovat väittäneet *Voimariini*-tuotemerkin rikokovan EU:n rasvalakia, jonka mukaan sana *voi* ei saa esiintyä voim ohella kasvirasvoja sisältävän levitteen nimessä. Otsikoksi voitaisiin ottaa vaikkapa seuraava: *Voileipäkään ei ole pelkkää voita — perustietoa suomen yhdyssanojen rakenteesta ja merkityksestä*. Kiinnostavaa on myös arvioida, mitä kertoo kielenkäyttäjän arvoista se, että hän nimittää hyviä päiväkodin hoitajia »*merkkikorjaajiksi*, jotka ymmärtävät yksilöllisesti, mitä lapsi käyttäytymisellään viestittää». Samalla voidaan pysähtyä tarkastelemaan, miten suuri osuus metaforisuudella sananmuodostuksessa on aina ollut.

Sananmuodostuksen ja sanan merkityksen suhteesta tiedostuminen tukee kielenkäyttötaidon ja tyylijatun kehittymistä. Samalla kun tutustutaan muodostuskeinoihin, voidaan pohtia niillä tuotettujen sanojen tyyliä ja tyylin muuttumista. Esimerkiksi kahdennus, lohkeaminen ja typistymisen tuottavat usein tyyliiltään arkisia sanoja, mutta sanojen tyyli neutraalistuu ajan mittaan. *Limu, pervo, tunnari* ja *halpis* ovat tyyliiltään arkisia, mutta yleiskieleen ovat jo kotiutuneet *akku, lukihäiriö, reuma, sellu* ja *sotumaksu*.

Sanasto on suomen kielen tietoisesti kehittämisen ajan ollut ohjailun keskeisiä kohteita. Erityisesti yhdyssanoja ja sananjohtoa on hyödynnetty tehokkaasti sekä yleissanastoa että eri alojen termistöjä luo-

taessa, ja kielenohjailu on myös tietoisesti kehittänyt johdinten työnjakoa kielen toimivuuden parantamiseksi: *piirtäjät, piirturit* ja *piirtimet* rinnastuvat *laskijoihin, laskureihin* ja *laskimiin*.

Sananmuodostuksessa on kuitenkin aina myös luova ja yksilöllinen puolensa, jota kirjailijat ja muut kielen ammattilaiset sekä erottautumaan pyrkivät ryhmät käyttävät hyväkseen. Taitava kielenkäyttäjä voi valita ilmaisun sen mukaan, onko paikallaan tavanomainen vai harvinaisempi (*pyrkii tarjoamaan – tarjotella; kannu – kaadin*), väljä vai tiivis (*aika vähäinen – vähäisehkö*), vierassana vai kotikutoinen (*dramatisoida – näytelmäntää*), murteelta maisuttu vai yleiskielisempi (*halpua – halveta*) tai vanhahtava vai nykykielinen (*teoretisera – teorioida*).

Myös oppilaat voi motivoida ottamaan itselleen elämänikäiseksi tavoitteeksi kehittyä sanankäyttäjänä, joilla on sekä kyky eritellä että tuottaa monentyulistä kieltä ilmaisutarpeen ja tilanteen mukaan. ■

LEENA KYTÖMÄKI

Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, 20014 Turun yliopisto

Sähköposti: *leekyt@utu.fi*

LÄHTEET

HÄKKINEN, KAISA 1994: *Kielitieteen perusteet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Kieli ja sen kieliopit. Opetuksen suuntaviivoja. Painatuskeskus, Helsinki 1994.

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet. Opetushallitus, Helsinki 1994.

Mietintö kieliopillisten koulu-oppikirjojen yhtämukaisiksi järjestämisestä ynnä suomenkielisille kouluille aijottujen kielioppien luonnoksia, tehnyt sitä varten asetettu komitea. Helsinki 1888.